

Joanna Kulwicka-Kamińska

Czesław Łapicz

Tefsir z Olity. Paleografia. Grafia. Język

Celem artykułu jest wskazanie tych cech paleograficznych, graficznych i językowych, które pomogą w ustaleniu genezy tefsiru z Olity (TAL), a tym samym przyczynią się do uściślenia czasu i miejsca powstania pierwszego przekładu Koranu na język słowiański.

1. Cechy zewnętrzne rękopisu

Zabytek jest oprawiony w karton powleczony ciemnobrązową skórą, o wymiarach 35 cm × 20 cm, ze ślepym tłoczeniem. Okładka jest zniszczona, szczególnie w części grzbietowej, i z przodu oderwana od grzbietu. Zawiera klapę zamykającą. Papier jest pożółkły, lekko zniszczony, w górnej wewnętrznej części wydarty, miejscami poplamiony. Treść została zapisana czarnym i czerwonym inkaustem, gdzieniegdzie poprawianym na czarny. Manuskrypt liczy 485 obustronnie zapisanych kart, tj. 970 stron. W górnym lewym rogu występuje numeracja arabska, odpowiadająca kartom tefsiru. Jej zapis jest częściowo zdefektowany i zawiera błędy. Ponadto ołówkiem wprowadzono łacińską numerację kart. Występują różnice między obiema numeracjami (por. dane z metryki rękopisu)¹. Na stronie jest średnio po osiem wierszy tekstu arabskiego z jego podwierszowym tłumaczeniem na język polski. Poza tekstem zasadniczym w lewym dolnym rogu stron nieparzystych znajdują się reklamanty.

W całym zabytku można wskazać przynajmniej cztery różne charaktery pisma – pierwotnego kopisty, tj. Jzmaela Jabłońskiego, kolejnego, tj. Jbrahima Januszewskiego, oraz osób, które zapisywały intencje, modlitwy czy też objaśniały znaczenie nazwy Koranu i innych nazw Księgi, podały opis pierwszej sury i wyjaśnienie jej nazwy itd. Ponadto zabytek cechuje się bogactwem glos. Są to glosy różniące się chronologią i językiem, w jakim zostały zapisane, tj. arabskim, tureckim, polskim. Według Henryka Jankowskiego XIX-wieczne glosy w języku polskim, zapisane alfabetem arabskim, sporządzała osoba,

---

¹ Zob. s. 335–339 niniejszego wydania.

która m.in. komentowała znaczenie nazwy Koranu. Charakteryzowały ją wykształcenie i erudycja, w tym doskonała znajomość Biblii (por. dane z metryki rękopisu).

Zabytek zawiera kronikę rodzinną, modlitwy w językach tureckim i arabskim, w tym inwokację, nazwy Koranu i opis pierwszej jego sury. Zasadniczą część manuskryptu stanowi tefsir, zawierający sury od 1 do 106 włącznie i zapowiedź treści sury 107 (starszy wariant z 1723 roku z korektami, wprowadzonymi w XIX wieku). Dalej zapisano spontaniczną modlitwę kopisty, tzw. *du 'ā' ḥatmi al-Qur 'āni*, w tym modlitwę liczb, tj. *du 'ā' al-ḥurūfi*; spis treści; kronikę rodzinną oraz sury tefsiru od 112 do 114 (starszy wariant z 1723 roku). Natomiast na kolejnej karcie widoczne są ślady podklejenia i na następnej rozkładówce są sury od 107 do 111, zapisane czerwonym atramentem (starszy wariant z 1723 roku), a na kolejnych stronach sury od 107 do 114 zapisane innym charakterem pisma i czarnym atramentem (prawdopodobnie przez Jbrahima Januszewskiego w 1836 roku) wraz z modlitwą po zakończeniu czytania Koranu.

2. Typologia zabytku

Opisywany zabytek jest rodzajem księgi religijnej Tatarów WKL, tzw. tefsirem. Według typologii Andrzeja Drozda należy do ksiąg podstawowych (Drozd, Dziekan, Majda 2000: 12–16), natomiast według klasyfikacji Michaiła Tarełki wchodzi w skład tzw. ksiąg-kodeksów (Tarełka 2015: 6–8). Tefsiry to obszerne manuskrypty zawierające pełny tekst Koranu, z interlinearnym, pisanym ukośnie, przekładem na polszczyznę północnokresową, uzupełnionym o warstwę egzegetyczną. Dodatkowym elementem treści są modlitwy i opis rytuału towarzyszącego recytacji Koranu, znajdujące się na kartach otwierających i zamykających zabytki. Ze względu na wahającą się w granicach 400–500 kart objętość (o stałym formacie 35 cm × 20 cm) księgi te, niezwykle kosztowne, były zamawiane przez całą grupę wiernych jako *wakuf* dla meczetu (Drozd, Dziekan, Majda 2000: 13).

3. Datowanie rękopisu

Ustalając datę zabytku, należy zastrzec, że analizowany tefsir jest kopią wcześniej powstałego pierwowpisu i zachowuje część jego archaicznych cech. Źródłem naukowej eksploracji nie jest zatem oryginał, gdyż dysponujemy jedynie kopiami, pochodzącymi z wieków od XVII do XX.

Według metodologii badań filologicznych czas powstania zabytku ustala się na podstawie danych pośrednich i bezpośrednich.

Jeśli chodzi o dane pośrednie, to zidentyfikowaliśmy znaki wodne. Są to: „Ryba w wieńcu pod koroną” z kontramarką THK z trzema liliami; w albumie Laucevičiusa pod nr. 4177 notuje się podobny znak z kontramarką bez lili, datowany na lata 1735–1739,

i „Dąb” z kontramarką Jan Szulc Prenny nr 4; w albumie Laucevičiusa widnieje pod nr. 648 i wskazuje na 1823 rok (Laucevičius 1967). Ponadto na karcie 478a (w num. łac. 481) zidentyfikowaliśmy kontramarkę GHP, ale bez filigranu, a na arkuszu górnej okładki białą datę [1]788 (?) i litery БОΦΑΥ. W albumie Klepikowa pod nr. 90 jest podany 1786 rok (Klepikow 1978). Ta data potwierdza czasowy związek TAL z TW (1788 rok).

Ponadto opracowaliśmy dane bezpośrednio tefsiru, tzn. język zabytku, w tym cechy starsze i nowsze, wskazujące na czas powstania kopii; świadectwo właściciela i układ treści. Na ich podstawie sporządziliśmy metrykę rękopisu. Opierając się na danych pośrednich i bezpośrednich, potwierdziliśmy, że kopiowanie tefsiru ukończono w 1723 roku, a korekty i uzupełnienia wprowadzono w 1836 roku.

W analizowanym zabytku zidentyfikowaliśmy wiele cech z zakresu grafii, wskazujących na to, że TAL należy do grupy najstarszych kopii tefsirowych, obok takich zabytków, jak np. TCNB, TL i TW. Zachowują one często cechy właściwe grafii tureckiej:

1. Nierozróżnianie w zapisie głosek [o] oraz [u] i odzwierciedlanie ich za pomocą jednakowego znaku – *dammy* (د) lub *wāwu z dammą* (و) (tylko w jednostkowych przypadkach wprowadza się *wāw z fathą* (ف) na oznaczenie [o]). Taki zapis cechuje zabytki z XVII–XVIII wieku, natomiast zróżnicowanie tych fonemów za pomocą grafemów *wāwu z dammą* [ū] i *dammy* [u] oraz *wāwu z fathą* [o] to cecha zabytków XIX–XX wieku, jest zatem obecna w tych surach tefsiru, które zostały dopisane 113 lat później. To potwierdza, iż istnieje zależność między czasem powstania zabytku a sposobem zapisu głoski [o]. Ponadto brak rozróżnienia grafemów *o* i *u* ma ścisły związek z grafiką turecką.
2. Zapis samogłoski [a] za pomocą *alifu z maddą*. Występuje on w alfabecie perskim, w którym realizacja graficzna samogłoski zależy od jej miejsca w wyrazie: grafem *ā* służy tu do zapisu [a] nagłosowego. Analogicznie jest w zabytkach turkojęzycznych z XIII–XIV wieku, co może być bezpośrednim wpływem persko-tureckich oryginałów, przekładanych na języki słowiańskie (Łapicz 1986: 107–108).
3. Oznaczanie samogłoski tylnej [ɔ] w wygłosie za pomocą połączenia *wāwu* (و) z literą *ṣagīr-i-nūn* (ڤ), oznaczającą w języku tureckim nosowe *n* [ŋ].
4. Używanie litery *dād* (ض) jako graficznego odpowiednika [z] we wcześniejszej części zabytku i stopniowe wypieranie *dād* przez *zā* (ظ), aż po przewagę *zā* w części z 1836 roku. Pierwotna tożsamość funkcjonalna tych liter została odziedziczona z zabytków turkojęzycznych (Łapicz 1986: 146).
5. Użycie do zapisu miękkiego fonemu [s] litery (س) [s], która była charakterystyczna dla nielicznych i najwcześniejszych tekstów, a w późniejszych kopiach rękopisów występowała tylko wyjątkowo. Ponadto realizowano graficznie ten fonem poprzez użycie liter *tā* (ت) lub *sīn* (س). Różnorodność jego zapisu ma związek z tradycją pisma turkojęzycznego (Łapicz 1986: 140).

6. Używanie litery (چ) nie tylko do zapisu głoski [č], lecz także [c] bądź [c', č], np. *ōšāčūjōh* 'oszacują', co może być traktowane jako odzwierciedlenie grafii wczesnych oryginałów lub charakterystyczne dla polszczyzny północnokresowej wahanie w użyciu twardych i miękkich spółgłosek: *c-č-č'*.
7. Stosowanie do oznaczenia fonemu [x] liter *ḥā'* (ح) i *ḥā'* (خ). Wymienne używanie obu liter było charakterystyczne dla rękopiśmiennictwa tureckiego. Ponadto użycie *ḥā'* jest w zabytkach tatarskich wyjątkowe i dotyczy najwcześniej datowanych rękopisów.
8. Używanie na oznaczenie fonemu [t] zarówno liter *tā'* (ت), jak i *tā'* (ط), co ma związek z tradycją grafii starotureckiej. *Tā'* tylko w jednostkowych przypadkach oznacza etymologiczne [t], które w polskim i białoruskim przeszło w [ć, c']. Stąd współwystępowanie liter (چ) na oznaczenie [ć, c'] i (ت) jako znaku dla [t'] było charakterystyczne dla rękopisów do XVIII wieku, w późniejszych tekstach litera *tā'* we wskazanej funkcji stawała się coraz rzadsza, aż do całkowitego jej zaniku – zob. zapis *verbum jest* z prsł. *jestь, które Tatarzy prawdopodobnie realizowali w wymowie jako *jeść*, co było zgodne z artykulacją staropolską², a także ciekawy przykład mieszania liter (چ) i (ت) w zapisie wyrazu *teść*: *še 'āb proroke cesca mōjžešōwegō* i komentarz czytelnika z XIX wieku: *tesc mojžeša*, gdzie *t* jest już realizowane za pomocą (ط)³.
9. Oznaczanie fonemów pol. [ź] i brs. [z'] za pomocą *zāy* (ز), przy czym występowanie fonemu [z'] poświadcza jego obecność w gwarach białoruskich XVII wieku. Taki sposób zapisu można objaśnić odzwierciedleniem w piśmie kresowej dystrybucji fonemów [ź] i [z], a także wpływem tradycji graficznej zabytków turkojęzycznych.

W TAL stwierdziliśmy również obecność wielu cech osobliwych, np.:

1. Realizację wygłosowego [a] za pomocą *al-alif al-maqsūra*, co jest w zabytkach tatarskich rzadkie i odzwierciedla graficzny zwyczaj arabski (Łapicz 1986: 108).
2. Sposób oznaczania fonemu [a] w nagłosie za pomocą *alifu* z *fathā* – według Czesława Łapicza w kitabie Milkamanowicza (1782 rok) „grafem ten w nagłosie bądź w ogóle nie występuje, bądź też jest rzadki lub bardzo rzadki” (Łapicz 1986: 107).
3. Oznaczanie w wygłosie głoski [j] za pomocą litery (ي) *yā'* i jej wariantu graficznego (ى). Identyczny stan dokumentują zabytki turkojęzyczne z XIV wieku (Łapicz 1986: 133). Według Magdaleny Lewickiej:

² Ponadto litera *tā'* jest konsekwentnie używana w wyrazach pochodzenia arabskiego, w których jest miękko wymawiana, np. *ziereć*.

³ „The use of the Arabic character tā' for [t] and its substitute [c'] is typical for Belarusian texts in Arabic found in local Tatar manuscripts of the 17th century, can be sporadically found in the 18th century, and becomes extremely rare in the 19th century” (Tareška, Temčinas 2014: 17).

Kopista konsekwentnie w całym tekście stosuje zapis długiej samogłoski *ī* w wygłosie w postaci litery *alif maqṣūra* poprzedzonej znakiem wokalizacyjnym, przypominającym tzw. krótki *alif*, ale umieszczonym pod literą poprzedzającą (podczas gdy tzw. krótki *alif* znajduje się nad literą) (Lewicka 2015: 129).

4. Zapis twardej głoski [z] literą oznaczającą [ż], czyli *zāy* (ز). Jest to wyjątkowo rzadka cecha tatarskich zabytków (Łapicz 1986: 148).

W TAL zidentyfikowaliśmy też cechy z różnych poziomów języka, charakteryzujące polszczyznę kresową i język białoruski w XVI i XVII wieku, a wyjątkowo w XVIII wieku.

W zakresie fonetyki:

1. Zapis *á* przez *o*, co na kresach północno-wschodnich jest wyjątkowe – por. *pon; žadnegō pōdōbenstwo; zafrōsōwaliśmi*. Może być to skutek oddziaływania gwar okających (południowo-zachodnia Białoruś).
2. Realizacja etymologicznego *ř* w najstarszej warstwie tekstu jako *r*, czyli za pomocą *rā'* (ر), np. *grexi, priklad, rekl, na pōwetru, ne patrice*, a w glosach marginesowych zarówno jako *r*, jak i jako połączenie *rž* (رژ), natomiast w surach dopisanych w 1836 roku już jako *ž* (ژ). W języku polskim *ř* i *ž* utożsamiały się dopiero w XVIII wieku, a na kresach jeszcze później, jednak przytoczone tu przykłady zapisu *ř* jako *r* były charakterystyczne dla tekstów starobiałoruskich z XVI–XVII wieku.
3. Wyjątkowo brak oznaczenia ciakania i dziakania – dawne miękkie [t'] i [d'] powinny być realizowane jako [c'] i [dz'], a zdarza się, że są jako [t], [d'], np. *ne benze was keral bōg za priṣengi waše cō zażiwace w mōwe ale tilkō ben<d>e keral was; bōg twój pō takix jix trūdax zbawi jix milōserdjem; ōtō ōstatna gō<d>ina; čterdeśce penc; ōtō ten <d>en*.
4. Występowanie archaicznych postaci tematów mianownikowych rzeczownika – por. *list* ‘liść’, *ōcec* ‘ojciec’, *pośnik* ‘postna potrawa’, *perści* ‘piersi’, *dobrość* ‘dobroć’ itd. W tym miejscu szczególną uwagę należy zwrócić na leksem *blizu* – przyimek łączący się z dopełniaczem i występujący w znaczeniu ‘blisko, niedaleko, w małej odległości, opodal, w sąsiedztwie, w pobliżu, obok’. Notują go SS^{tp} i SPXVI z uwagą, że w późniejszych słownikach, czyli u Lindego, występuje też tylko w kontekstach z XVI wieku – por. *blizu sedmi lat*. Innym niezwykle interesującym przykładem jest przysłówek *barzdo*, który m.in. zaświadcza o powstaniu oryginału tefsiru w XVI wieku w języku polskim, a nie białoruskim.

Analiza wielu różnorodnych źródeł filologicznych, zarówno polskich, jak i białoruskich, literackich i gwarowych, współczesnych i historycznych, przekonuje, że forma *barzdo* właściwie nie występuje ani w systemie językowym rdzennie (czysto) białoruskim, ani też w systemie rdzennie (czysto) polskim; pojawia się natomiast na styku i przy udziale obu systemów językowych. Jest więc swoistą polsko-białoruską hybrydą formalną, która jednak zachowała polskie znaczenie ‘bardzo’ i wynikające stąd poczucie polskości

nowej formy. Trzeba też podkreślić, że forma *barzdo* ani razu nie została zaświadczona z akaniem pełnym, tzn. obejmującym wygłosowe nieakcentowane *-o* (*barzda). Faktu tego nie da się wytłumaczyć związkiem *barzdo* z białoruską podstawą dialektalną o akaniu niepełnym; wygłosowe nieakcentowane *-o* utrzymuje się tu raczej jako polska cecha leksykalna, wspierana formami typu *barzo* i *bardzo*. Jeśli uwzględni się geografie *bardzo* w gwarach polskich, można uznać przynajmniej stymulujący formalnie wpływ litewskich form typu *burzdus* ‘żwawy, żywy’.

Teksty rękopiśmienne Tatarów WKL z natury swojej są systemowo złożone, przeplatają się w nich cechy językowe polskie i białoruskie o zróżnicowanym i zmiennym natężeniu ilościowym. Może właśnie dlatego zabytki te bogato i wiarygodnie dokumentują formę *barzdo* w kontekstach o przewadze cech polskich i w znaczeniu ‘wielce, bardzo’. W kontekstach o przewadze cech białoruskich pojawia się ona rzadko, może też wtedy nabrać znaczenia ‘szybko, prędko’, jak białoruska forma *borzdo*.

Obecność skontaminowanej formy *barzdo* w rękopisach muzulmanów litewsko-polskich nie może dziwić, gdyż jest tu wiele podobnych, polsko-białoruskich, hybryd formalnych, np. *mużczyzna* lub *muščyżna* (brs. *muščyna* + pol. *mężczyzna*); *miży, pomiży, miży, meży* (pol. *między, między* + brs. *miż, pamiż...*); *krapla* (pol. *kropła* + brs. *kapla*). Już choćby w tych nielicznych przykładach widać, że teksty Tatarów WKL odzwierciedlają naturalny proces tworzenia się polskiego dialektu północnokresowego na substracie białoruskim. Zróżnicowane rodzajowo, czasowo i geograficznie ukazują różne stadia tego procesu (zob. Łapicz 1994: 171–178).

W zakresie fleksji⁴:

1. Używanie w bierniku lp. rzeczowników żywotnych końcówek mianownikowych, np. *jak ma zakric calō trūp; wjedōmōśc prišla prez dūx śwentij*. Zachwianie re-partycji może być wynikiem nałożenia się systemów polskiego i białoruskiego bądź powstaniem tefsiru przed XVII wiekiem (por. Kurzowa 1993: 167).
2. Występowanie dawnego miejscownika lp. r.n. na *-i*: por. *o posłani anolow*, który w języku polskim zanika już w dobie staropolskiej (Klemensiewicz 1985: 108).
3. Obecność w wołaczu lp. rzeczowników r.m. palatalizującej końcówki *-e*, np. *prōrōče*.
4. Konkurowanie w dopełniaczu, celowniku, miejscowniku lp. r.ż. końcówek *-e*, np. *mense śwīne; pōžrec ne mjela prez mōc bōžōj zemje; zakōpac w zemje, i -ej*, np. *ta drōge mōje wjerej; z racej*, oraz *-i(-y)*, np. *dō źemi śwentej*, które ostatecznie zwyciężą na początku XVIII wieku.
5. Obecność archaicznej końcówki *-oju* w narzędniku lp. r.ż., np. *z halawnōju; z būlawoju*, wypieranej w białoruskim od XV wieku przez nowszą *-oj*, np. *skōrōj*.

⁴ Według Zofii Kurzowej w paradygmatach obecne są liczne końcówki równoległe i nie ma ustalonych zasad ich dystrybucji. Taki stan jest charakterystyczny dla XVII-wiecznej polszczyzny (por. Kurzowa 1993: 204).

6. Używanie w dopełniaczu lp. rzeczowników spółgłoskowych r.ż. końcówki *-e*, np. *spōkōjne krwe*.
7. Obecność końcówki pierwotnego mianownika lm. w rzeczowniku *przyjaciel*, np. *prijacelī bōžže*.
8. Występowanie w dopełniaczu lm. rzeczowników r.m. końcówki zerowej, np. *testamentū dwox musulman*; *s tix dwox rōzličnix wepr*; *od cūd*; *z ōwocōw fig fūniki winōgrad*. Jej wypieranie przez wtórną końcówkę *-ow* w języku białoruskim to czas od XIV do XVII wieku (Łapicz 1986: 165). W języku polskim w r.m. końcówka zerowa wycofuje się do końca XV wieku, a w luźnych wyrazach i w polszczyźnie północnokresowej jest jeszcze obecna do końca XVIII wieku. Zofia Kurzowa znajduje jednak w okresie od XVI do XVIII wieku tylko kilka wyrazów z *o* (Kurzowa 1993: 168–169).
9. Produktywność etymologicznej końcówki *-em* w celowniku lm. r.m., nie tylko po tematach miękkich, co jest dobrze udokumentowane, np. *pewne būg lūzem swoim laskawij*, ale też po twardych (w polszczyźnie końcówka *-em* była obecna do początku XVII wieku), np. *uwerili jenzikem zam. językowi*; tu także obecność charakterystycznej dla polszczyzny średniowiecznej końcówki *-am*, która w deklinacji męskiej i nijakiej wychodzi z użycia w XVII wieku, a w polszczyźnie północnokresowej utrzymuje się do połowy XVIII wieku (Klemensiewicz 1985: 300), np. *benże milōściwij slūgam*; *ōznajmūje pišmō swoje lūzam*; *balwanam ōbrazam*; *dace tō ūbōgim bōgōmōlcam*. Kończówka ta pochodziła z deklinacji żeńskiej – por. w r.ż.: *s pōswaru žōnam*; *newjestam* (w białoruskim końcówka *-am* wyparła końcówki etymologiczne *-om* i *-em*).
10. Obecność form biernika lm. równego mianownikowi w rzeczownikach osobowych, np. z końcówką *-i/-y ni maš na prōrōki*; *ūbilišmi jix prez dawida talōta samsūna w tanane prijacelī waše* (w zakresie dystrybucji: *-i/-y* do *-owie* mamy tu stan zbieżny z ogólnopolskim z XVII i pierwszej połowy XVIII wieku).
11. Zaznaczanie się w narzędniku lm. rzeczowników spółgłoskowych r.ż. końcówki *-oma* z liczby podwójnej, np. *probūjonc rečoma takimi*. Kurzowa uznaje ją za osobliwość (Kurzowa 1993: 179).
12. Występowanie w dopełniaczu lm. wszystkich rodzajów końcówki *-ej*, np. *nicej*, *bracej*, *lūzej*. Według Kurzowej była to końcówka używana na obszarze WKL od końca XVI do końca XVII wieku (Kurzowa 1993: 169).
13. Obecność w miejscowniku lm. dawnej końcówki *-ech* w tematach twardych, np. *ū wagex*. W dialekcie północnokresowym pojedyncze przykłady z XVII i XVIII wieku wskazuje Kurzowa (1993: 171), która uznaje końcówkę *-ech* już w tym czasie za archaiczną nawet dla polszczyzny kresowej. W języku ogólnopolskim *-ech* zanika od XVII wieku.
14. Obecność form liczby podwójnej (w polszczyźnie dualis wycofywał się od XV wieku, ale w pewnych formach i przypadkach utrzymywał się jeszcze przez

- wiek XVII) – por. *nex še ošwadči dwōma šwejdki; dwe lece; w renkū twojix; ženbōma; očiima wizec*.
15. Używanie superlatiwu przymiotników w wariancie starszym, np. *nalepša; a nalepej s prijacōl; nagōrše; namnej*. Według Kurzowej (1993: 186) stopień najwyższy przymiotników i przysłówków z *na-* jest poświadczony od końca XVI wieku i sięga niewiele poza drugą połowę XVII wieku.
  16. Obecność w dopełniaczu lp. r.ż. przymiotników końcówki *-e*, np. *čenśc oβeŋnici bōžže*.
  17. Obecność form odmiany prostej przymiotnika, np. z sufiksem *-ow*: *rence abū lehebowī; sin nūnōw⁵ i jūfnōw⁶ sīn kalebōw⁷*; z sufiksem *-in*: *i wźeli lūzi mūšintī; panu bōgu mūšinemū; ktō goršij zalimin; rōwen* – wyjątkowy przykład przymiotnika z miękkim wygłosem (Klemensiewicz 1985: 109) i wiele innych przykładów typu *wzenčen pan bōg; tilkō ōn žiw; ten benze zbawon*.
  18. Oboczności tematów: formy z *š*, np. *prišli jim prōrōki našī*. Taki zapis zaimka poświadcza tzw. formę przejściową między starszą *naszy* a nowszą *nasi* (od pierwszej ćwierci XVII wieku). Według Kurzowej takie zapisy nie wychodzą poza pierwszą połowę XVII wieku. Choć należy też pamiętać o braku rozróżniania w grafii fonemów *i-y*. Formy z *š* nie wychodzą poza początek XVIII wieku. Zmiana *š* na *ś* w mianowniku lm. dokonała się w XVII wieku na tle morfologicznych i morfonologicznych wyrównań (Kurzowa 1993: 182–183).
  19. Występowanie zaimka *nikto* ‘nikt’ – jest to postać dokumentowana w polszczyźnie w XVI wieku (Budny, Wujek) (za: Kurzowa 1993: 187). W tefsirach jest obecna najczęściej w formie brs. *nixto*.
  20. Zaimkowe wyrażanie stopnia oddalenia obiektu: *on* z psł. **onъ* – obiekt daleki, np. *bōg ōn pamazanec ‘ejsā; na ōnim šwece; ten/toj* z psł. **tъ* – obiekt oddalony, np. *nad tōj šwjet; tūju tūču*, i kontynuans zaimka wskazującego **sъ, *se, *si* – obiekt bliski w postaci złożonej *šej, šeja*, który według historyków języka starobiałoruskiego ma ograniczone użycie już w XV–XVI wieku, np. *šeju parsonūju; na šeje*. Ciekawą egzemplifikację powyższego rozróżnienia zawiera kontekst: *pretō ōgarnōl gō bōg keranjem šehōšwetnim i tahōšwetnim* (na temat zaimków Łapicz 1986: 178).
  21. Sporadyczne występowanie starej końcówki *-e* w rodzaju męskoosobowym zaimków miękkotematowych, np. *te ktōre īman prijeli; te ktōre rōzlūke prijentī; te ktōre bilišmi īx mōdlōncimi*.
  22. Wyjątkowe użycie w mianowniku rzeczowników męskoosobowych starszej formy *oba*, np. *prišengnōj ōba panū bogu; ōni ōba slūžōj panū jednomū*.

⁵ Nun – postać biblijna ze Starego Testamentu.

⁶ Jefunne – postać biblijna ze Starego Testamentu.

⁷ Kaleb – postać biblijna ze Starego Testamentu.

23. Dominowanie form z *-e* w liczebnikach *dwadzieścia–czterdzieści*, np. *dwaześce ajeťōw, čterześce lat*, które, jak podkreśla Kurzowa (1993: 191), nie są notowane przez badaczy języka pisarzy XVII–XVIII wieku, nie notuje ich też Irena Bajerowa. Występują natomiast konsekwentnie u Poczobuta i Sapiehy.
24. Zachowanie w 3. os. lp. aorystu jako formy czasu przeszłego, np. *tedī pewne reče na to; i reče dō nix* (por. Łapicz 1986: 197).
25. Używanie aorystów w funkcji partykuły trybu przypuszczającego, np. *naprō-wazilibixmi; jeślībixmi xceli czy bixmi priwedli*. Już w XVI wieku były wypierane przez formy nowsze, a ostatecznie wycofały się w pierwszych dziesięcioleciach XVII wieku (Klemensiewicz 1985: 304).
26. Występowanie form *perfectum* ze słowem posiłkowym *być*, np. *i ci ktōre sōj ōni na namażax bilī*. Proces zanikania słowa posiłkowego na językowym obszarze wschodniosłowiańskim został zapoczątkowany już w języku staroruskim w XI–XII wieku. Nie był jednak jeszcze zakończony w XVI wieku, przy czym produktywność tych form nie wyszła poza XVI stulecie. Dotyczy to jednak tylko 1. i 2. os., ponieważ formy 3. os. lp. i lm. w tym czasie należały do zupełnych wyjątków. Żywotność *perfectum* ze słowem posiłkowym nie wykroczyła poza XVI wiek także w języku polskim, jednak konstrukcja ta występuje w tefsirze Tatarów WKL (Łapicz 1986: 199).
27. Obecność form 3. os. lp. i lm. czasu zaprzeszłego, np. *pōšli bilī*. W zabytkach białoruskich formy *plusquamperfectum* potwierdzają teksty z drugiej połowy XVI wieku (Łapicz 1986: 203–204); w polszczyźnie i na kresach były one używane jeszcze w wiekach XVII i XVIII. Jednak należy zauważyć, że dotyczy to właśnie 3. os. lp. i lm., gdyż formy 1. i 2. os. były wyjątkowe. Notuje je jednak tefsir z Olity – por. *bilisze zatajili; wī tak ne ūžili še bili*.
28. Obecność imiesłowu biernego czasu teraźniejszego – por. *ōjcōwe jix piśma nemajōnce i newjedomī* (formy tego imiesłowu występują niezwykle rzadko w zabytkach białoruskich z XVI wieku, chociaż forma *wiadom* w tej funkcji utrzymywała się w polszczyźnie północnokresowej do początku XVIII wieku – za: Łapicz 1986: 209). Ze względu na to, że ten imiesłów jest tworzony tylko od wyrazu *wiadomy*, uznaje się go za archaiczny zwrot skostniały, wyrażający atrybut Boga – por. *pan bōg wjedom* (por. Łapicz 1986: 210).
29. Mianownik lp. r.m. imiesłowu czynnego przeszłego z zakończeniem *-w*, np. *učiniw*.

W zakresie składni zidentyfikowaliśmy w TAL cechy wskazujące na typowy stan polskiego języka ogólnego XVII i XVIII wieku (por. Kurzowa 1993: 210).

1. Syntaktyczne użycie przypadków:

a) dopełniacz w funkcji dopełnienia:

- dopełniacz zamiast celownika, np. *jakō pōdōbenstwa gōri kamiennej; nektōrix sklamali*;

- dopełniacz zamiast narzędnika w połączeniu z przyimkiem *między*, np. *bōg twoj rōzsōnzi tō mezi nix*; w *poslūšenstwe mezi neba i žemi*; *mezi ronk*;
  - dopełniacz zamiast wyrażenia przyimkowego, np. *pan bog jest twardego kerana i menkī*; *ten zblōnzil prawziwej drogi*; *na tegō kōgō xce slūg swojix*; *pōtim dnā sōndnegō pōtenpi*; *ne patrōj tegō kafire*; *wezec skōnčena šwjetū*;
  - b) dopełniacz w funkcji przydawki, np. *rōzżal darū nebeskēgō*;
  - c) celownik w funkcji dopełnienia:
    - celownik zamiast dopełniacza, np. *ne ōdrūci še jim*;
    - celownik zamiast wyrażenia przyimkowego, np. *prišli jim prōrōki*; *ci ktōre ne werōj ōstatnemū času*; *prišlō jim kerane*;
  - d) biernik zamiast wyrażenia przyimkowego, np. *dla lūzī werōncix jednōśc jegō*;
  - e) narzędnik w funkcji dopełnienia:
    - narzędnik zamiast biernika, np. *cō zabil bidlencem*.
2. Syntaktyczne użycie przyimków:
- a) wyrażenie przyimkowe w funkcji dopełnienia – wyrażenie przyimkowe zamiast innego wyrażenia przyimkowego, np. *benzece im w pōmōci*; *čemū ne prišle tōbe w pōmōce anjōla*; *bōžij ūmisl na tim abi pōkazał*; *pōddal wam w pōslūgi nōc i zen*; *ōde mne bōjce še mne*; *nemajōncim wla<d>ī na żadnej reči*; *z gwaltu ź wari wistōnpi*; *cō še wikōnalō na ime inšegō bōga*. Następuje przy tym często zmiana rządu przyimka, np. *na bōga nazejo i ōpeke pōkladajce*; *nemajōncim wla<d>ī na żadnej reči*;
  - b) wyrażenie przyimkowe w funkcji okolicznika, np. *przez noż*;
  - c) wyrażenie przyimkowe zamiast dopełnienia kazualnego, np. *ode mne būjce še*; *zmaže ōd was grexi waše*; *ne frasūj še nad timi lūzmi*; *jest bōg twoj pōmōcniķem na tix ktōre*.
3. Dopełniacz zamiast narzędnika w połączeniu z przyimkiem *między*, np. *w poslūšenstwe mezi neba i žemi*; *mezi ronk*; *mezi was*.
  4. Konstrukcje z bezokolicznikiem, np. *bendōj bic ū wjere bōžōj*.
  5. Podmiot grupowy ilościowy, np. *prijzece jeden z was*.
  6. Obecność staropolskiego przyimka *iz* (z psł. *jъзь).
  7. Użycie zaimkowych form enklitycznych po przyimku, np. *wicōngneš na me renke*; *zoslali na ce*. W języku polskim są to relikty sprzed XVII wieku (Łapicz 1986: 175).

Wymienione i analizowane cechy z zakresu paleografii i grafii oraz język tefsiru z Olity potwierdzają, że należy on do grupy najstarszych zabytków typu tefsir. Odzwierciedlone są w nim bowiem liczne właściwości grafii i ortografii tureckiej, a także najstarsze cechy polszczyzny północnokresowej. W zabytku funkcjonują więc takie elementy językowe, które w źródłach filologicznych (białoruskich i polskich) zostały potwierdzone jako żywe do XVI wieku, niektóre zaś są używane w XVII i XVIII wieku.

Te najdawniejsze cechy występują zawsze równoległe z formami nowszymi, co świadczy o uwspółcześnianiu zabytków przez kolejne pokolenia kopistów (Łapicz 1986: 219).

Bibliografia

Słowniki

SPXVI – Mayenowa M. R., Peplowski F. (red.), 1966–2021, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–39, Wrocław–Warszawa–Kraków.

SSStp – Urbańczyk S. (red.), 1953–2002, *Słownik staropolski*, Kraków.

Opracowania

Drozd A., Dziekan M. M., Majda T., 2000, *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*, „Katalog Zabytków Tatarskich”, t. 3, Warszawa.

Klemensiewicz Z., 1985, *Historia języka polskiego*, Warszawa.

Klepikow S. A., 1978, *Филиграны на бумаге русского производства XVIII–XX века*, Москва.

Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.

Laucevičius E., 1967, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII*, Vilnius.

Lewicka M., 2015, *Identyfikacja i analiza tekstologiczno-filologiczna arabskiej warstwy językowej s. 478–485 Tefsiru z Olity (1723 r.)*, w: G. Czerwiński, A. Konopacki (red.), *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (XVI–XXI w.)*, Białystok, s. 107–132.

Łapicz C., 1986, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń.

Łapicz C., 1994, *Polsko-białoruskie związki językowe w piśmiennictwie muzułmanów litewskich (na przykładzie form barzdo, borzdo ‘bardzo, prędko’)*, „Przegląd Językoznawczy”, t. 126, s. 171–178.

Tarełka M., 2015, *Рукапісы татараў Беларусі XVIII – пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны. Каталог*, Мінск.

Tarełka M., Temčinas S., 2014, *Lithuanian Incantation in Arabic Script from a Tatar Manuscript*, „Acta Linguistica Lithuanica”, t. 71, s. 11–22.

THE ALYTUS TEFSIR.

PALEOGRAPHY. ORTHOGRAPHY. LANGUAGE

Abstract: The purpose of the paper is to indicate the paleographic, orthographic, and linguistic features, which will be conducive to establishing the genesis of *The Alytus Tefsir*, thus contributing to the specification of the time and place of origin of the first translation of the Qur’an into Polish. They include:

- external features of the manuscript,
- the typology of the monument,

- the dating of the manuscript on the basis of indirect data, e.g. watermarks, and direct data, i.e. the language of the manuscript, including older and newer features, indicating the time of the origin of the copy,
- testimony of the owner,
- the arrangement of content.

Keywords: tefsir, manuscript dating, paleography, orthography